

VP0353

मुजाहिद*

बावीसएक वर्षापूर्वीची गोष्ट असेल. फर्ग्युसन कॉलेजच्या आवारात एका बंगलीत अ. भि. शहा राहत होते. संध्याकाळच्या वेळी एक गौरवर्णीय परदेशी गृहस्थ शहांच्या भेटीला आले होते. गप्पांच्या ओघात, इंडोनेशियातील एका बंडखोर विचारवंताचे हस्तलिखित चोरून आपण बरोबर घेऊन आलो आहोत असे त्यांनी सांगितले. शहा रोमांचित झाले. उठून पाहुण्यांचे हात त्यांनी हातांत घेतले आणि त्यांचे अभिनंदन केले. त्या वेळी इंडोनेशियात सुकार्नोंची राजवट होती आणि साम्यवादाची पक्षपाती म्हणून तिथी लिबरल पाश्चिमात्य वर्तुळात प्रसिद्धी होती. या पार्श्वभूमीवर शहा या कृतीकडे पाहत असल्याने, अभिनंदन करीत असताना शहांच्या चेहऱ्यावर एक बारीक लढाई जिंकल्याचा आनंद विलसत होता.

मला आठवते, या प्रसंगाने मी काहीसा आश्चर्यचकित झालो होतो. केवळ तरुणाला शोभेल अशी रोमॅंटिक प्रतिक्रिया मला अनपेक्षित होती. मागे वळून पाहता, शहांचे व्यक्तिमत्त्व उलगडून समोर ठेवणारा हा एक प्रसंग होता, असे लक्षात येते.

तेव्हापासून एक ना एक 'धर्मयुद्ध' शहा खेळत आले. क्रुसेड या इंग्लिश शब्दाच्या अर्थाने धर्मयुद्ध हा शब्द मी येथे वापरीत आहे. ऑक्सफर्ड कन्साइज शब्दकोशात क्रुसेडचा अर्थ असा दिला आहे : 'aggressive movement against public evil etc.' शहांच्या व्यक्तिमत्त्वाला आणि कार्याला 'क्रुसेडर' (धर्मयोद्धा, मुजाहिद) हा शब्द सर्वात अधिक न्याय करतो असे मला वाटते.

पंचवीस वर्षापूर्वी अमेरिका व दोस्त पाश्चिमात्य राष्ट्रे आणि सोविएत रशिया व साम्यवादी राष्ट्रे यांच्यातले शीतयुद्ध जोरात होते. साम्यवादाच्या प्रसारास पायबंद घालण्याला शहांच्या लेखी फार महत्त्व होते. व्यक्तिस्वातंत्र्य, लोकशाही यांना

* धर्मयोद्धा = क्रुसेडर

जागतिक पातळीवर कम्युनिझमचा धोका सर्वात मोठा व सर्वात घातक आहे, रशियाची सरशी झाली तर जगात पुन्हा एकवार अंधारयुग अवतरेल याविषयी शहा निःशंक होते. युरोपीय वैचारिक-सांस्कृतिक इतिहासातील एका कालखंडास उद्देशून 'अंधारयुग' ही संज्ञा वापरली जाते. रेनेसांसच्या (प्राचीन विशेषतः ग्रीक, विचारविश्व व जीवनदृष्टी यांच्या पुनरुज्जीवनाच्या) प्रक्रियेतून 'प्रबोधनयुग' ('एनलायटनमेन्ट') अवतरले; आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य, लोकशाही, इहवादी जीवनदृष्टी, बुद्धिप्रामाण्यवाद इत्यादी आधुनिकतेची वैशिष्ट्ये हा रेनेसांस व एनलायटनमेन्ट यांचा वारसा आहे, या परिप्रेक्ष्यामधून, चष्यातून शहा निवाडा करीत होते. वैचारिक-सांस्कृतिक पातळीवर कम्युनिस्ट विचार-प्रणालीचा पराभव करणे हे अत्यंत तातडीचे काम आहे, हा जीवनमरणाचा प्रश्न आहे ही त्यांची समज होती. म्हणून त्यांच्या दृष्टीने शीतयुद्ध हे 'धर्मयुद्ध' होते. ती केवळ सत्तास्पर्धा नव्हती. अमेरिका एका पातळीवर ही लढाई खेळत होती. त्याच लढाईला पूरक म्हणून, वैचारिक-सांस्कृतिक पातळीवर, व्यक्तीच्या मानसाच्या अधिक मूलगामी व सूक्ष्म पातळीवर धर्मयुद्ध करण्यासाठी पाश्चात्य जगात-विशेषतः युरोपात 'कॉंग्रेस फॉर कल्चरल फ्रीडम' ही संघटना स्थापन झालेली होती. युरोप-अमेरिकेतील व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी लिबरल विचारवंत व कलावंत यांच्या साम्यवादाविरुद्धच्या वैचारिक-सांस्कृतिक चळवळीला शहांची मनःपूर्वक निष्ठा व बांधिलकी होती. व्यवहारात कॉंग्रेस फॉर कल्चरल फ्रीडमच्या भारतीय शाखेच्या (इंडियन कमिटी फॉर कल्चरल फ्रीडम) कार्यात ते उत्साहाने, हिरिरीने सहभागी झाले.

शिक्षणसंस्थांमधील आजीव सदस्यपद्धती आणि यः आजीव सदस्यांची एकाधिकारशाही, त्यांचे विशेषाधिकार यांच्याविरुद्ध शहा झुंजत होते, पुणे विद्यापीठात प्राध्यापकांच्या हक्कांच्या प्रस्थापनेसाठी संघटना-उभारणीत सक्रिय होते, शैक्षणिक गुणवत्तावृद्धीच्या दिशेने विद्यापीठाच्या कामात रस घेत होते. पण माझी शहांशी ओळख झाली त्या वेळी हा टप्पा ओलांडण्याच्या अवस्थेत ते होते. वैचारिक-सांस्कृतिक पातळीवरील धर्मयुद्धाकडे ते वळत होते.

१९५९ नंतरची काही वर्षे समाज प्रबोधन संस्था, इंडियन कमिटी फॉर कल्चरल फ्रीडम व मुंबईचे एस्. आय. ई. एस्. कॉलेज ही शहांची तीन मुख्य कार्यक्षेत्रे राहिली. पुढे कॉलेजचे प्राचार्यपद सुटले, समाज प्रबोधन संस्थेच्या कामाशी तुलना करता इंडियन कमिटीच्या कामाचा व्याप व पसारा वाढला (शहा इंडियन कमिटीचे कार्यवाह झाले). पण क्षेत्रे वेगवेगळी असली तरी शहांच्या दृष्टीने कार्य एकच होते. वैचारिक-सांस्कृतिक प्रबोधनाच्या कार्याचे हे तीन पदर होते.

व्यक्तिस्वातंत्र्य, लोकशाही, लिबरलिझम, इहवाद या गोष्टी रुजाव्यात आणि

यांना विरोधी असलेले प्रवाह निष्प्रभ व्हावेत यासाठी विविध वैचारिक-सांस्कृतिक उपक्रम करण्यासाठी इंडियन कमिटी होती. तिच्या कार्याला व्यावहारिक, राजकारणी बाजू होती. आपण पाहिले त्याप्रमाणे, जागतिक शीतयुद्धाचे एक उपांग असे या संघटनेच्या कार्याचे अंशतः स्वरूप होते. समाज प्रबोधन संस्थेचे कार्य हाती घेत असताना आधुनिक ज्ञानाचा प्रसार होऊन, वेगवेगळ्या विषयांच्या संदर्भातल्या आधुनिक, प्रागतिक व अद्ययावत अशा भूमिका परिचित व प्रभावी झाल्याखेरीज व्यक्तिस्वातंत्र्य, लोकशाही, इहवाद इत्यादींवर आधारित समाजाचा पाया भक्कम व चिरस्थायी बनणार नाही ही धारणा पक्की होती. आधुनिक ज्ञानाच्या बैठकीवर तरुणांची मने घडविण्याचे महाविद्यालय हे एक मोक्याचे ठिकाण आहे. याच दृष्टीने शहांनी कॉलेजच्या जडणघडणीकडे पाहिले.

शहांचे व्यक्तिमत्त्व आणि मानस मानवेंद्रनाथ रॉय यांनी घडविले. रॉय एके काळचे कट्टर कम्युनिस्ट, पण कमालीचे आत्मनिष्ठ व्यक्तिवादी. आंतरराष्ट्रीय कम्युनिस्ट संघटना व चळवळ ही दीर्घकाळपर्यंत व्यक्तीच्या स्वतंत्रतेचा बळी देणारी राहिली. या काळातल्या कम्युनिस्ट मानसाचा व कार्यप्रणालीचा रॉय यांना जवळून परिचय व अनुभव होता. सर्वाधिक शास्त्रपूर्ण, बुद्धिनिष्ठ व आधुनिक विचारप्रणाली व (भरीला रोमँटिकही) चळवळ म्हणून रॉय तिच्याकडे आकृष्ट झाले. युरोपीय रेनेसांस व प्रबोधनयुग यांचा वारसा खऱ्या अर्थाने कम्युनिझमची विचारप्रणाली व कम्युनिस्ट क्रांतिकारक चळवळ चालवीत आहे ही त्यांची समज होती. रॉय यांना कम्युनिस्ट संघटनेचा व चळवळीचा जो प्रदीर्घ अनुभव आला आणि त्याचा जो अर्थ त्यांना लागला त्यातून अखेरीस ते या निष्कर्षाला आले की समष्टीला सर्वकष महत्त्व देणारी कोणतीही विचारप्रणाली ही रेनेसांस व प्रबोधनयुगपूर्व अंधारयुगाचाच वारसा चालविणारी असते. व्यक्तीला समष्टीशी जखडून ठेवणाऱ्या, समष्टीच्या समोर गौण ठरविणाऱ्या सर्व भूमिका, चळवळी, संघटना या गूढ व आधिभौतिक (ऑब्स्क्युरॅटिस्ट व मेटाफिजिकल) होत. त्या आधुनिकतेच्या (जो आधुनिकता-हा रेनेसांस व प्रबोधनयुगाचा वारसा आहे) मूलतः मुळावर येणाऱ्या होत. व्यक्तीच्या सर्वांगीण व परिपूर्ण विकासासाठी अशा सर्व भूमिकांचा, चळवळींचा, संघटनांचा निकराने प्रतिवाद करावयास हवा हा निष्कर्षही त्यातूनच आला. आपल्या विचारांशी इमान राखून रॉय यांनी आपला राजकीय पक्षही विसर्जित केला.

प्रतिवाद हे कार्य प्रधानतः नकारात्मक आहे. आधुनिकतेचा संस्कार करणे, आधुनिक मानस घडविणे हे भावात्मक आशयाचे कार्य होय. आधुनिकतेचा संस्कार करायचा तर वेगवेगळ्या विषयांमधील शास्त्रशुद्ध पद्धतींनी संपादन केलेले बुद्धिप्रामाण्यनिष्ठ ज्ञान जनसामान्यांपर्यंत प्रसारित करायला हवे.

त्याचप्रमाणे, व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास व तिची स्वतंत्रता ही जर अनुक्रमे, सर्वोच्च श्रेय व सर्वोच्च मूल्य असतील तर व्यवहारात दोन मार्गांनी त्यांचा परिपोष करता येईल. व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास हे उद्दिष्ट स्वीकारून व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या तत्त्वावर वेगवेगळ्या संस्था चालविणे, चालविण्यास प्रोत्साहन देणे व क्रियाशील हातभार लावणे; अशा संस्थांचे जाळे समाजभर पसरविणे, बुद्धिवंत, कलावंत आदींना आत्मनिष्ठ व स्वायत्त निर्मितीला अधिकाधिक अवसर देणे; हे ते दोन मार्ग होत.

रॉय यांची ही दृष्टी व भूमिका शहांनी पूर्ण आत्मसात केलेली होती. इंडियन कमिटी फॉर कल्चरल फ्रीडम, महाविद्यालय व समाज प्रबोधन संस्था या तिन्हीचे कार्य करीत असताना, त्यांच्यात वेगळेपण ठेवूनही, त्यांचे ऐक्य शहा कसे अनुभवीत असतील हे स्पष्ट होईल.

जागतिक राजकारण, नियोजनाचे अर्थकारण, समाजवाद यांविषयीच्या त्या काळातल्या शहांच्या भूमिका या शीतयुद्धाने, त्याच्याशी निगडित हितसंबंधांनी व पूर्वग्रहांनी प्रभावित होत्या. साम्यवादाला (आणि मार्क्सच्या व्यक्तित्वाला व विचाराला) त्यांची जी टोकाची विरोधी प्रतिक्रिया आढळते तिनेही त्यांच्या भूमिका प्रभावित होत्या. उदाहरणार्थ, हंगेरीतील इम्रे नाज यांच्या नेतृत्वाखालील उठाव रशियाने लष्करी आक्रमण करून मोडून काढला व हंगेरीचे अंकितपण कायम ठेवले. या घटनेचा निषेध करण्यात इंडियन कमिटीने वा शहांनी पुढाकार घ्यावा हे स्वाभाविक वा योग्यच होते. पण दक्षिण अमेरिका खंडात अमेरिका करीत असलेल्या हस्तक्षेपांचा मुद्दा त्यांनी त्याच तीव्रतेने लावून धरला नाही. मिलोवान जिलास यांच्या 'न्यू क्लास'चा प्रसार केला. पाश्चिमात्य लोकशाही राष्ट्रांमधील अपप्रवृत्तींचा गौणस्फोट करणाऱ्या पुस्तकांचा प्रसार केला नाही. त्या काळात अमेरिका साम्यवादी राष्ट्रांच्या विरोधात असलेल्या देशांचा उल्लेख 'फ्री वर्ल्ड' असा करीत असे. साम्यवादी देशांमध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्य नाही, तर या देशांमध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्य व लोकशाही आहे असे सूचन असे. या 'फ्री वर्ल्ड' देशांमध्ये स्पेन, पोर्तुगाल, दक्षिण अमेरिका खंडांतील लष्करी कंपंच्या (मिलिटरी जंटा) राजवटी असलेले अनेक देश वगैरेंचाही समावेश असे. ही परिभाषा इंडियन कमिटीनेही स्वीकारावी, शहांनी या गोष्टीचा विरोध करू नये, किंबहुना या राजवटींची शीतयुद्धातील भूमिका लक्षात घेऊन या परिभाषेला पुष्टीच द्यावी ही खटकणारी गोष्ट होती. कॅस्ट्रोच्या क्यूबात, माओच्या चीनमध्ये, कुशेव्हच्या रशियात, हो ची मिन्हच्या व्हिएटनाममध्ये (दीर्घकाळपर्यंत तरी) शहांना काहीच भलावण करण्यासारखे आढळले नाही.

कुसेडरच्या, मुजाहिदच्या भूमिकेचा स्वीकार करणाऱ्या व्यक्तीच्या ठिकाणी

पक्षपातीपणातून अटळपणे एक प्रकारचे आंशिक आंधळेपण पुष्कळदा निर्माण होते. त्याशिवाय धर्मयोद्धेपण अंगात भिनत नाही असे दिसते. म्हणजे अगदी गांध्याशीच अविवेकीपण उत्पन्न होते. शहांचाही याला अपवाद नसावा ही गोष्ट खेदजनक वाटे.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील पंचवार्षिक नियोजन, 'समाजवादी धर्तीच्या समाजरचने'च्या दिशेने वाटचाल करण्याच्या घोषणा या गोष्टींनाही शहांच्या प्रतिक्रिया या अर्थाने अविवेकी होत्या असे मला वाटते. महालानोबिस यांचा प्रभाव देशाला साम्यवादी बनविणार असा धोका वाटून नेहरू राजवटीचे मूल्यमापन या काळात शहा करीत होते. नंतरच्या काळात शहांनी 'ट्वेंटिएथ सेंचुरी सोशलिझम' या एका ब्रिटिश गटाने तयार केलेल्या पुस्तकाची पुष्कळ भलावण केली. उद्योगधंद्याचे सरसकट राष्ट्रीयीकरण करण्याबद्दल या गटाच्या भूमिकेत आग्रह नव्हता. लिबरल धर्तीच्या संसदीय लोकशाहीला बांधिलकी होती हे त्याचे महत्वाचे कारण असावे. इंग्लंडमध्ये या दिशेने वाटचाल करून समाजवादी समाजाची निर्मिती होणे अद्यापही लांबच राहिले आहे त्याचे काय, हा प्रश्न शहांना पडत नव्हता. आर्थिक विषमतेचे मान फार मोठे, बटबटीत नाही अशा आशयाची खाजगी मालमतेवर आधारित भांडवलशाही अर्थव्यवस्था हीच रचना त्यांना व्यक्तिस्वातंत्र्य व लोकशाही यांच्या संरक्षण व संवर्धनाच्या दृष्टीने व्यक्तिस्वातंत्र्य व लोकशाही यांच्या संरक्षण व संवर्धनाच्या दृष्टीने सर्वात अधिक उपकारक वाटत असावी. पण भारतीय वातावरणाचे वैशिष्ट्य लक्षात घेऊन पुढे पुढे ते सौम्य स्वरूपाच्या लोकशाही समाजवाद्याला अनुकूलता दाखवू लागले. पायाभूत भांडवल सधन उद्योगधंद्यांची सरकारी मालकीच्या क्षेत्रात उभारणी करण्यावर पंचवार्षिक योजनांच्या काळात दिलेला भर, काही उद्योगधंद्यांच्या क्षेत्रातील सरकारची मत्तेदारी यांना ते प्रतिकूलच राहिले, कारण या प्रवृत्तीमागे त्यांना साम्यवादाचा प्रभाव दिसत राहिला.

१९५९ साली शंकरराव देव यांच्या सक्रिय पाठिंब्याने शहा, दि. के. बेडेकर, दे. अ. दाभोलकर, ग. प्र. प्रधान, भा. शं. भणगे आदींनी समाज प्रबोधन संस्थेची स्थापना केली. क्षितीमोहन मुखर्जी, पन्नालाल सुराणा यांचाही संस्थेच्या कामात जवळपास प्रथमपासून सहभाग होता. इंडियन कमिटी फॉर कल्चरल फ्रीडमच्या कामाची जबाबदारी शहांनी पूर्णवेळ कार्यकर्त्यांच्या (कार्यकारी चिटणीसपद स्वीकारून) नात्याने उचलली. त्या आधीच्या काही वर्षांमध्ये समाज प्रबोधन संस्था हे शहांच्या व्यापक सामाजिक-वैचारिक कार्याचे मुख्य व्यासपीठ होते असे म्हणावयास हरकत नाही.

जागतिक शीतयुद्धातला शहांचा पक्ष, समाजवाद, नियोजन याविषयीचे त्यांचे

मानस आणि भारतीय नियोजन व आर्थिक धोरणे यांवरची त्यांची टीका लक्षात घेता बेडेकर, मुखर्जी, सुराणा, भणगे यांच्यासारख्या डाव्या विचारांच्या मंडळींबरोबर संस्थेच्या कामात शहा कसे काय सहभागी होऊ शकले? किंबहुना हा प्रश्न थोडा वेगळ्या प्रकारे मांडायला हवा. ही वेगवेगळ्या विचारांची मंडळी बरीच वर्षे संस्थेत एकत्र काम करीत राहिली याचे रहस्य काय?

या प्रश्नाचे उत्तर अनेक पदरी आहे. ही सगळीच प्रौढ व समंजस माणसे होती. एकमेकांपासूनचे कमी-अधिक वैचारिक अंतर ती जाणत होती. एकमेकांच्या भूमिकांविषयीचे ग्रहही ओळखून होती. आपल्यात सहकार्य अशक्य होईल असे मतभेदांचे मुद्दे उपस्थित करावयाचे नाहीत, मतभेद झाले तरी ताणावयाचे नाहीत असा अलिखित संकेत सर्वांनी पाळला. हे पथ्य तरी या सगळ्यांनी का स्वीकारले? नवसमाजाची सर्वांची मानचित्रे सारखी नव्हती तरी हे पथ्य का स्वीकारले? या सर्वांना नवसमाजाच्या उभारणीची तीव्रता होती, त्याच वेळी अशी जाणीव होती की, पायाभूत असे प्रबोधनाचे काम होणे सर्वांच्याच दृष्टीने आवश्यक आहे. लोकांपर्यंत आधुनिक ज्ञान-विज्ञान पोचविणे हे पायाभूत काम आहे अशी सर्वांची धारणा होती. या कामात आपण सगळे एकत्र येऊन काम करू शकतो, नव्हे, केले पाहिजे ही भूमिका होती. या मंडळींपैकी राजकारणात कडवेपणाने सक्रिय असलेले त्या वेळी तरी कोणी नव्हते.

मागे वळून पाहता असे लक्षात येते की, ज्ञानाचीही समाजशास्त्रीय मीमांसा महत्वाची व अर्थपूर्ण असते, ज्ञानविज्ञान हेही तटस्थ नसते, ही मार्क्सची मार्मिक दृष्टी परिचित असूनही बेडेकर, भणगे व मुखर्जी यांनी समाज प्रबोधन संस्थेच्या कामाच्या संदर्भात बव्हंशी अ-मार्क्सवादी भूमिका घेतलेली होती. डावपेच म्हणून वा उदारतेचा भाग म्हणून त्यांनी अशी भूमिका घेतली असे मात्र म्हणता येणार नाही. युरोपात चौदाव्या शतकानंतरच्या काही शतकांमध्ये जे 'रेनेसांस' (प्रबोधन) घडून आले त्याने शहा सर्वात अधिक भारावून गेलेले होते असे म्हणता येईल, पण इतरही सर्वांपुढे या रेनेसांसचा आदर्श होता. शंकरराव देवांच्या पंचाहत्तरी निमित्ताने पुढे प्रसिद्ध केलेल्या गौरवग्रंथाचे नाव 'भारतीय प्रबोधन' हे असावे हा काही योगायोग नव्हता. संस्थेच्या नावातही प्रबोधन या शब्दाची योजना होतीच. समाज प्रबोधन संस्था व तिचे कार्य हा देखील शहांच्या दृष्टीने धर्मयुद्धाचाच भाग होता आणि त्याच भावनेतून काही काळ ते संस्थेशी एकरूप झालेले होते. या धर्मयुद्धात वेगवेगळ्या कारणांनी इतर सर्व मंडळी सहभागी होती. पण संस्थेत नेतृत्व शहांचेच होते ही गोष्टही निर्विवाद आहे.

वेगवेगळ्या विषयांमधील आधुनिक ज्ञान सर्वसाधारण जिज्ञासू वाचकांपर्यंत व

विशेषतः लोकमानस प्रभावित करणाऱ्या शिक्षक, राजकीय व सामाजिक कार्यकर्त्यांपर्यंत पोचविणारी पुस्तके प्रकाशित करणे हे संस्थेने स्वतःचे मुख्य कार्य मानलेले होते. अगदी आरंभी कोणत्या विषयांवर पुस्तके लिहवून घेऊन प्रकाशित करावयाची त्याची एक विस्तृत यादी तयार केली होती. संस्थेने प्रकाशित केलेली पुस्तके आणि लिहवून घेता न आलेली पुस्तके नजरेसमोर आणली तर, पारंपरिक-आधुनिक अशी विभागणी सर्वांच्या मनात ठळक होती हे लक्षात येते. सोळा-सतराव्या शतकानंतर युरोपात भौतिक शास्त्रांचा उत्कर्ष झाल्यानंतर वैज्ञानिक दृष्टी व शास्त्रीय विचारपद्धती प्रस्थापित झाली आणि त्यानंतर प्रत्येक विषयाचे शास्त्रशुद्ध ज्ञान गोळा होऊ लागले; ऐंद्रिय संवेदनाधिष्ठित, बुद्धिगम्य, पुराव्यानिशी सिद्ध करता वा खोटे पाडता येण्यासारखे ज्ञान तेवढे खरे, ही मान्यता होती. मनुष्यस्वभाव, मानवी संबंध, समाजजीवन यांचे भौतिक शास्त्रांच्या धर्तीवर वस्तुनिष्ठ (जे जसे आहे तसे) ज्ञान करून घेणे याचाच अर्थ, भौतिक शास्त्रांच्या साहाय्याने निसर्गाचे रहस्य माणसाने जाणले आहे तसेच मानवी विश्वाचेही जाणून घेणे होय. या ज्ञानाचे उपयोजन करण्याचाही मुद्दा मान्य होताच. या भूमिकेनुसार जे शास्त्रशुद्ध व वस्तुनिष्ठ ते आपोआपच योग्य व नैतिकही ठरते. कोणताही विवाद्य मुद्दा उपस्थित झाला तर निवाडा करण्याची कोणाचे म्हणणे शास्त्रीय, वस्तुनिष्ठ आहे ही कसोटी बनते. मानसशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र अशी शास्त्रे आधुनिक काळात विकास पावली आणि शास्त्रीय विचारपद्धतीचा वापर करून वस्तुनिष्ठ ज्ञान त्यांनी संपादित केले. आधुनिकपूर्व काळात, म्हणजेच पारंपरिक समाजात ज्ञानाला अशी शास्त्रीय म्हणजे भौतिक शास्त्रांची बैठक नसल्याने त्या काळातले ज्ञान हे बव्हंशी अज्ञानच होते, गूढ गुंजन होते. आधुनिक ज्ञानाच्या प्रसाराने अज्ञानमूलक पारंपरिकतेचे निर्मूलन करण्याची भूमिका समाज प्रबोधन संस्थेच्या प्रकाशनांमागे होती.

मानव्यविद्यांच्या क्षेत्रात पाश्चिमात्य जगात अलीकडच्या दोन-चारशे वर्षांमध्ये मांडले गेलेले वेगवेगळे सर्वच विचारप्रवाह आधुनिकतेच्या कसोटीला सारख्याच प्रमाणात उतरत नाहीत; पाश्चिमात्य लिबरल लोकशाही-भांडवलशाही देशातील प्रतिष्ठित शिष्टमान्य विचारप्रवाह हाच खरा शास्त्रशुद्ध, वस्तुनिष्ठ होय, ही व्यवहारात शहांची भूमिका होती. मार्क्सवादी विचारधारा त्यांच्या मते अशास्त्रीय व आधिभौतिक होती, व या अंगाने पारंपरिकतेला जास्त जवळची होती. मार्क्सचा प्रभाव शहा नाकारू शकत नव्हते, पण मार्क्स हा त्यांच्या लेखी श्रेष्ठ विचारवंत नव्हता.

समाज प्रबोधन संस्थेत बेडेकर, मुखर्जी, भणगे हे मार्क्सवादी होते, सुराणा व प्रधान हे लोकशाही समाजवादी होते. पण समाज प्रबोधन संस्थेच्या कार्याचे वळण आरंभीची अनेक वर्षे मार्क्सच्या विचाराला वगळणारे राहिले. शंकरराव देवांचा

सर्वोदयी विचार तर पारंपरिक म्हणून मुळातच बाद होता. समाज प्रबोधन संस्थेत बौद्धिक नेतृत्व शहांचे होते या म्हणण्याचा अर्थ हा आहे.

साम्यवादाच्या इतिहासापासून मार्क्सचा विचार, मार्क्सच्या काही प्रमेयांपासून त्याची दृष्टी व चिकित्सापद्धती वेगळी करून त्यांची अर्थपूर्णता व महत्त्व समर्थपणे मांडण्याचा बेडेकर, मुखर्जी, भणगे इत्यादींनी प्रयत्न केला असेही नाही. कम्युनिस्ट चळवळीतून बेडेकर बहिष्कृत केले गेले होते, आणि एके काळी ट्रेड युनियन चळवळीत असलेले मुखर्जीही अँकडेमिक विश्वात आलेले होते. 'आयडियालॉजीचा युगान्त झालेला आहे' ('एन्ड ऑफ आयडियालॉजी') ही धारणा प्रभावी असलेला तो काळ होता. आणि साम्यवादी चळवळीच्या इतिहासाच्या कटू फलितांच्या मानसिक आघाताखाली बेडेकर, मुखर्जी, भणगे असावेत. लोकशाही समाजवादी प्रधान व सुराणा यांची काही बाबतींत शहांपेक्षा वेगळी मते असली तरी 'आधुनिक ज्ञाना'विषयीच्या मुद्द्यावरून जवळपास पूर्ण मतैक्यच होते. मुद्दा असा की, या बाबतीत सर्वांत अधिक स्वच्छ व ठाम विचार असलेल्या शहांना आपले नेतृत्व लादवे लागले नाही. त्यांच्या विचारातील ठामपणा, त्यांचा आत्मविश्वास आणि इतरांच्या ठिकाणचा दुबळेपणा यांच्यामुळे ते त्यांच्याकडे आले.

समाज प्रबोधन संस्थेच्या स्थापनेच्या आधीपासून माझी शहांशी ओळख होती. १९६४ साली संस्थेच्या चिटणीसपदाची जबाबदारी घेतल्यावर शहांबरोबर काही वर्षे काम करण्याचा योग आला. एव्हाना, माझ्या आठवणीप्रमाणे, शहा मुंबईला गेलेले होते. इंडियन कमिटीचे काम त्यांनी उचलले असावे अशीही माझी आठवण आहे. इंडियन कमिटीचे काम त्यांच्या जास्त आस्थेचे, त्यांच्या कर्तृत्वाला पुरेसा वाव देणारे, आणि कार्यक्षेत्राचा व्याप देशाइतका विशाल बनविणारे असल्याने त्यांच्या शक्ती त्यांनी मुख्यतः त्या कामात लावाव्यात हे स्वाभाविक होते. समाज प्रबोधन संस्थेचे प्रकाशनांचे काम हे त्या तोलामोलाचेही नव्हते की शहांसारख्या माणसाने फार अधिक शक्ती लावावी. इंडियन कमिटीचे काम जसे यानंतरच्या काळात शहांनी वेगवेगळ्या अंगांनी वाढविले तसे समाज प्रबोधन संस्थेचेही ते वाढवू शकले असते. शहा पुण्यातच राहिले असते, तर ती गोष्ट शक्य झाली असती. विचारप्रणालींमधील विविधतेची अडचण आली असती असे मात्र मला वाटते. तेव्हा, शहांबरोबर काम करण्याचा योग मर्यादित अर्थानेच आला.

संस्थेत काम करीत असताना शहांच्या व्यक्तित्वाची काही वैशिष्ट्ये जाणवली. संस्थेत हितसंबंधी राजकारण होते वा शहा प्रभुत्व गाजवीत होते असे अलीकडे सुचविले गेले आहे. संस्थेचे कार्यकारी मंडळ हे सल्लागारांचेच काम मुख्यत्वेकरून करीत असे, आणि मंडळाच्या बैठकी या मित्रांच्या गप्पागोष्टींच्या मैफिलीसारख्या

असत, इतका सर्व कारभार अनौपचारिक पद्धतीने चाले. कार्यकारिणीवर असलेले कोणीच संस्थेच्या कामात पुरेसे लक्ष घालीत नाही, जबाबदारी उचलण्यात पुढाकार घेत नाही ही माझी तक्रार राहिली.

त्याचबरोबर हेही खरे की, एका व्यापक धर्मयुद्धाचा एक भाग म्हणून ही प्रकाशने आहेत हे भान शहांइतके स्वच्छ व पक्के इतरांचे नव्हते. शहांचा स्वभावच असा होता की, कोणताही मुद्दा उपस्थित झाला तरी एकंदर व्यूहाचे व आपल्या लक्षाचे भान ठेवून शहा त्याचा विचार करीत. त्यांचा युक्तिवाद मुद्देसूद असे आणि त्यांच्या मांडणीत ठामपणा असे. मला वाटते, शहांना क्वचितच कोणी बेसावध पकडले असेल.

काहीतरी चांगले करण्यास हातभार लावावा, अशी केवळ चांगुलपणाची वृत्ती शहांची नव्हती. त्यांना जाणवत असलेल्या अपप्रवृत्तीचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी त्यांची प्रत्येक खेळी होती. स्वाभाविकच ते अतिशय जागरूक व काटेकोर असत.

एक-दोन उदाहरणे मला आठवतात. रवींद्रनाथ ठाकुरांच्या *द रिलिजन ऑफ मॅन* तसेच हॅरॉल्ड लास्कीच्या *द राइज ऑफ युरोपियन लिबरॅलिझम* या ग्रंथांची भाषांतरे संस्थेतर्फे प्रसिद्ध करावीत अशा सूचना आल्या तेव्हा शहांनी उदारता दाखविली नाही. त्यांनी विरोध केला. रवींद्रनाथ हे त्यांच्या लेखी गूढ अध्यात्मवादी म्हणजेच पारंपरिक तर लास्की हे त्यांच्या साम्यवादाकडील झुकावामुळे शंकास्पद. शहा जसे आक्षेप घेत तसे इतरही घेत नसत का? असे प्रसंग क्वचित येत. कारण आधुनिक ज्ञानाच्या प्रसाराबाबत इतरांची भूमिका वेगळी नव्हती. मग एखादुसऱ्या पुस्तकावरून वाद वाढविणे कोणालाच अर्थपूर्ण वाटत नसे.

संस्थेत काम करीत असताना शहांमुळे मला काम करण्यास स्वतंत्रता राहिली नाही असा कोणी अर्थ काढील तर ते निखालस चुकीचे आहे. शहांच्या व माझ्या जीवनदृष्टीमध्ये, विचारांमध्ये अंतर होते. असे अंतर इतरांच्यात व माझ्यातही होते. सर्व जण मिळून करीत असलेल्या कामात काही मर्यादा प्रत्येक जण स्वीकारीत असतो, आणि प्रकाशनांच्या बाबतीतदेखील, मी काही सुचवू शकत होतो, वा त्याचा विचार होत नव्हता असेही नव्हते. सर्वच जण काही ना काही सुचवीत, त्यापैकी विशेष कोणाचा ज्याबद्दल आक्षेप नसे त्यांपैकी आमच्या आवाक्यात असलेल्या गोष्टी कराव्याचे ठरून असे. कोणत्या गोष्टी ठामपणे होता कामा नयेत याविषयी शहा इतरांपेक्षा अधिक काटेकोर व जागरूक असत व त्यांचे आक्षेप पटत नसले तरी ते लक्षात घेऊन, तेवढ्या गोष्टी सोडल्या जात.

उलटपक्षी, समाज प्रबोधन पत्रिका मी माझ्या विचारानेच चालविला. या बाबतीत एका मुद्द्याचा अपवाद करता, मला पूर्ण स्वतंत्रता राहिली. सर्वांनीच त्यात

मला पाठिंबा दिला. माझ्यावरचा हा पूर्ण विश्वास, हे समाज प्रबोधन संस्थेच्या कार्यपद्धतीचे वैशिष्ट्य म्हणता येईल. पी. एल्. ४८० खाली भारताला दिलेल्या अन्नधान्याचे पैसे रुपया चलनात पडून होते. त्या पैशांमधून इंडो-अमेरिकन फाउंडेशन स्थापन करून शैक्षणिक कार्य भारतात करावे अशी कल्पना एके काळी पुढे आली होती. या योजनेवर टीका करणारे संपादकीय मी पत्रिकेच्या (१९६५-६६ च्या सुमारास) लिहिले होते. पत्रिकेच्या सुरुवातीच्याच दिवसांतली ही गोष्ट आहे. संपादकीयात मी केलेल्या टीकेवर शहांना अर्थातच प्रतिटीका करावयाची होती. पण पत्रिकेमध्ये संपादकीय असे काही येऊ नये असा त्या वेळी निर्णय घेण्यात आला. संस्थेची भूमिका संपादकीयातून मांडली जात आहे असा समज होऊ शकतो, असा युक्तिवाद होता. त्या काळच्या त्यांच्या एकंदर भूमिकेशी इथे संघर्ष आलेला होता. शहांनी बारीकशी गोष्ट म्हणून संपादकीयातील टीककडे पाहिले नाही किंवा आपली टीका सांगून (या पत्रिकेत तिला प्रसिद्धी देण्यास सांगून) ते थांबले नाहीत. त्यांनी तो धोरणविषयक मुद्दा बनविला. शहांची जागरूकता, काटेकोरपणा यांची ही गोष्ट मला द्योतक वाटते. शहांनी उपस्थित केलेला सर्वसाधारण आक्षेप इतरांनाही मान्य झाला हे येथे सांगितले पाहिजे. 'संपादकीय'विषयीच्या या निर्णयामुळे पत्रिकेतून शहांच्या भूमिकेपेक्षा वेगळी मते मांडण्यास बाधा आली नाही. माझ्या नावाने मी लिहिले.

विचार वेगळे आहेत, जीवनदृष्टी वेगळी आहे हे जाणल्यावरही ज्याच्याबरोबर विश्वासाने, मैत्रीभावाने, व सामंजस्याने काम करता येऊ शकत होते, बरोबर काम करण्यात आनंदही होता अशी शहांची कार्यपद्धती होती.

युरोपात घडून आलेल्या 'रेनेसांस'ची प्रक्रिया निखालस शुभंकरच होती, किंबहुना केवळ वैचारिक प्रक्रिया म्हणून तिच्याकडे पाहणे शक्य व पुरेसे आहे, याविषयी माझे शहांशी मतभेद होते. 'रेनेसांस'च्या गाभ्याशी असलेली जीवनदृष्टी ही क्रिया-प्रतिक्रियेच्या ओघात आकारास आलेली, त्या ऐतिहासिक संदर्भात समजण्यासारखी व त्या अर्थाने प्रगत असली तरी, ऐतिहासिक संदर्भापासून तोडून तिची स्वायत्त व केवलस्वरूपी प्रतिष्ठापना युरोपच्या संदर्भातही मला घातक ठरलेली दिसत होती. आपल्या देशातही तिच्या प्रस्थापनेने घातच होईल असे माझे मत होते.

मानव हा सर्व गोष्टींचा अंतिम मापदंड आहे ('मॅन इज द मेशर ऑफ ऑल थिंग्ज') किंवा माणसाचे स्वयंभू व सर्वोच्च मूल्य आहे ('मॅन इज अॅब्सोल्यूट अँड सुप्रीम') ही मांडणी व्यवहारात चटकन वेगळीच बनताना अनुभवास येते. मानव वा माणूस यांची जागा 'व्यक्ती' घेते. अनिर्बंध स्वार्थमूलक व स्वयंकेंद्री अशी जीवनदृष्टी

यातून आकारास येते. कधी तिची बैठक सामूहिकही असते. माझी जात-जमात, माझा वर्ग, माझा देश, आमची मानवजात, पण संबंध स्वार्थमूलक, उपभोगवादी व शोषकाचाच राहतो. सर्व चराचराचे एकत्व 'अनुभवल्या'खेरीज वा स्वीकारल्याखेरीज योग्य तो समतोल प्रस्थापित होत नाही. पण या एकत्वाचा ऐंद्रिय अनुभव येऊ शकत नाही. ऐंद्रिय अनुभूती विलगतेची, वेगळेपणाची, अनेकत्वाची असते व असणार. एकत्वाची अनुभूती ही अतींद्रिय पातळीवरची असते. ती अनुभूती मन व बुद्धी यांच्या द्वारे येऊ शकत नाही; कारण ही अखेरीस ऐंद्रिय साधने आहेत. एकत्वाची मूलगामी व मध्यवर्ती आध्यात्मिक अतींद्रिय अनुभूती नाकारण्याने प्रबोधन आणि विज्ञान अपूर्ण आहेत, इतकेच नाही तर मानवी विनाशाचे मूळ आहेत, असे मला वाटत आले. आणि म्हणून केवळ 'रेनेसांस'वरूनच मतभेद होते असे नाही तर शहांच्या आशयाची आधुनिकता, पूर्णपणे नाही तरी अंशतः अद्वेष्टांच्यात माझा समावेश होता.

या कारणाने समाज प्रबोधन संस्थेत काम करित असताना आणि नंतरही वैचारिक भूमिका आणि बौद्धिक प्रबोधनात्मक कार्यक्रम या दोन्ही बाबतीत मी नेहमीच त्यांच्यापासून एका अंतरावर होतो. हे अंतर कायम राहिले.

मतभेदांच्या या मुद्द्यांवर सविस्तर व सखोल चर्चा झाल्या नाहीत. असे का व्हावे याचा मी विचार करतो तेव्हा, एका परीने आश्चर्य वाटावे अशा या गोष्टीचाही उलगाडा होतो. बहुतेक सर्व बाबतीत शहांची तात्त्विक भूमिका अनेक वर्षांपूर्वीच पक्की झालेली होती. अगदी चिरेबंदी. त्यांचे सर्व युक्तिवाद तयार होते. आपल्या मर्यादित ते युक्तिवाद बिनतोडही असत; कारण शहा तल्लख बुद्धीचे आणि तर्ककठोर होते, विद्वान होते. एवढेच की, त्यांच्या विश्वात काही गोष्टी बसतच नव्हत्या. ज्या काही गोष्टींबद्दल अशी व्यक्ती ठाम असते, त्या गोष्टींबद्दल अशा व्यक्तीशी वाद होऊ शकतो; पण संभाषण, चर्चा अर्थपूर्ण होऊ शकत नाही. 'असेही असू शकेल, बघू या' ही भूमिका नसेल तेव्हा फक्त युक्तिवाद ऐकून घेणे उरते. उदाहरणच घ्यायचे झाले तर जे. कृष्णमूर्तींच्या लिहिण्या-बोलण्याचे देता येईल. मन व बुद्धी यांच्या पातळीवरचे जगणे आणि आत्मभानजन्य प्रज्ञेच्या पातळीवरील जगणे यांत कृष्णमूर्ती महत्त्वपूर्ण भेद करतात. मन व बुद्धी यांच्या साहाय्याने माणूस मुक्ती पावू शकत नाही; कारण 'स्व'शी निगडित, 'स्व'मधून जन्माला येणाऱ्या आणि देहात्म व्यवहारांसाठी आवश्यक असलेल्या या शक्ती माणसाला गुरफटवूनच ठेवतात. मन व बुद्धी यांच्या व्यापारांचे हे जाळे किती सूक्ष्मपणे, मुलायमपणे आपण विणीत असतो आणि त्यात गुरफटत असतो त्याविषयी कृष्णमूर्ती जाणतेपणाने, मार्मिकपणे बोलतात. मन व बुद्धी यापेक्षा आणखी एक शक्ती मानवाच्या ठिकाणी

आहे. ती म्हणजे आत्मभानजन्य प्रज्ञा. प्रज्ञेच्या पातळीवरून माणूस स्वतःला पाहतो, जाणतो, सत्याचा स्वीकार करतो तेव्हाच हा स्वीकार माणसाला मुक्त करतो; स्वतःस सुधारण्याचा, मुक्त करण्याचा प्रयत्न माणसाला पुष्कळदा जास्तच स्वयंकेंद्री बनवतो, या कृष्णमूर्तींच्या म्हणण्यात मर्मदृष्टी आणि तथ्य आहे असे मला अनुभवाला येते. पण मन व बुद्धी यांच्या पलीकडे प्रज्ञा अशी काही शक्ती नाहीच असा ठाम सिद्धान्त असलेल्या शहांना त्यात प्रामाणिक पण सावळागोंधळ प्रतीत होई. ज्या जागेवरून माणूस एखाद्या गोष्टीकडे पाहतो तीमुळे जी गोष्ट तो पाहत असतो तिचा आकारही त्याला विशिष्ट दिसतो. जागा बदलेल तर आकार वेगळा दिसेल, अशी वस्तुस्थिती असते. ज्या वैचारिक भूमिकेवर शहा स्थिर होते त्या भूमिकेविषयी त्यांना एकशेपाच टक्के समाधान असल्याकारणाने, स्वाभाविकच जागा बदलून बघण्याची, समजावून घेण्याची गरज त्यांना पटली नसती. पण त्यामुळे चर्चेचीही शक्यता संपुष्टात येत होती.

शहांची एक ठाम तात्त्विक भूमिका होती. त्यांची निश्चित उद्दिष्टे होती. आपली भूमिका न सोडता ती उद्दिष्टे सफल करण्यासाठी ते सतत क्रियाशील होते. ज्ञानशाखांमध्ये 'प्युअर' आणि 'अप्लाइड' अशी विभागणी करण्याची जुनी रीत होती. एका तात्त्विक भूमिकेचे व्यवहारात उपयोजन करण्याचे काम शहा करित होते असे म्हणणे मला अर्थपूर्ण वाटते. त्यांचे वैचारिक लेखनही 'अप्लाइड' स्वरूपाचेच अधिककरून होते. शुद्ध ज्ञानाच्या क्षेत्रात विहार करण्याची कुवत त्यांच्या बुद्धीची होती याविषयी कोणी शंका घेणार नाही. पण त्यांचा पिंड कुसेडरचा, धर्मयोद्ध्याचा असल्याने त्यांना वैचारिक कर्मयोगात खरा रस होता.

सुदैवाने शीतयुद्धात अमेरिकेचा पक्ष आग्रहाने, क्रियाशीलपणे घेण्याचे त्यांनी पुढे सोडून दिले. आणि आपले लक्ष भारतांतर्गत परिस्थितीकडे वळवले. आंतरराष्ट्रीय राजकारणातल्या त्यांच्या भूमिका बदलल्या नाहीत, पण आपल्या शक्ती त्या क्षेत्रात लावण्यात त्यांना फार रस राहिला नाही, असे त्याचे स्पष्टीकरण करणे मला योग्य वाटते. भारतीय समाजाच्या प्रबोधनातली, भारतीय समाजाच्या आधुनिकीकरणातली सर्वात मोठी धोंड, त्यांच्या दृष्टीने येथील सर्वच पण मुख्यतः हिंदू व मुस्लीम समाजांची पारंपरिक धर्मनिष्ठा ही होती. या धर्मनिष्ठेवर प्रहार करण्यावर त्यांनी उत्तरोत्तर आपल्या सर्व शक्ती केंद्रित केल्या.

शहा एका पारंपरिक धर्मनिष्ठ कुटुंबात वाढले आणि तरुण वयापर्यंत ते स्वतः श्रद्धावान धर्माचरणी होते असे त्यांच्या बोलण्यात आल्याचे मला आठवते. या काळात जो धर्म ते जगले, जी धार्मिकता त्यांनी अवतीभवती अनुभवली त्यामुळे, ज्या वेळी ते या अवस्थेतून बाहेर आले त्या वेळी धर्म हे एक थोतांड आहे अशी

त्यांची पक्की धारणा बनली असली पाहिजे. विशेषतः कोणत्याही अतींद्रिय अनुभूतीची शक्यता त्यांनी ठामपणे नाकारली होती. ईश्वराचे अस्तित्व त्यांनी नाकारावे हे ओघानेच आले.

मुसलमान समाजाच्या (त्यांच्या दृष्टीला दिसणाऱ्या) बुरसटलेल्या मानसाविरुद्धच्या झुंजीत शहा खरे रंगलेले मला आढळले. इथे त्यांना हवा तसा शत्रुपक्षही मिळाला. (तुलनेने हिंदू समाजाविरुद्ध धर्मयुद्ध खेळणे अवघडच. प्रतिपक्ष बनवून धर्मयुद्ध खेळायला हिंदू समाजाचे स्वरूप गैरसोयीचे आहे. वार करायला जावे तर शत्रू जागा बदलून, रूप बदलून उभा अशी काहीशी पंचाईत होते.)

भारतातील विविध धार्मिक जमातींचे धार्मिक क्षेत्रात पुढारीपण करणारे पुष्कळ धर्मगुरू, महंत वा अन्य असामी पारंपरिक अर्थाने भाविक आहेत, सत्पुरुष आहेत असे नाही. ते बहुतेक हितसंबंधी राजकारणी पुरुषही आहेत. जमातीवर प्रभुत्व टिकवून धरण्यात त्यांचे आर्थिक व राजकीय हितसंबंध आहेत. यासाठी ते धर्मशास्त्राचा आधार घेतात, लोकांच्या ठिकाणच्या श्रद्धेचा फायदा उठवितात. या बुरसटलेल्या, आडमुठ्या धार्मिक भूमिकांवर सतत प्रहार करून सेक्युलर मानस घडविण्यासाठी शहांनी जे कार्य अलीकडच्या पंधराएक वर्षांमध्ये केले त्याने त्यांचे जीवन कृतार्थ व सफल बनले.

अलीकडच्या काही वर्षांमध्ये शहांचे लक्ष समाजातील दलित-शोषितांकडे अधिक वळले होते. पूर्वास्पृश्यांच्या व्यथांशी, प्रश्नांशी व मागण्यांशी एकरूप होऊन त्यांना साथ देण्याचे काम ते करीत होते. तळागाळातील इतरही गटांच्या जीवनाचे व प्रश्नांचे न पडलेले प्रश्न त्यांच्यासमोर ठाम उपस्थित झाले असते. गांधीविषयी आदर बाळगीत असतानाच शहांनी अनेक वर्षांपूर्वीच अप्रस्तुत व कालबाह्य म्हणून गांधींना निकालातही काढलेले होते. अगदी अलीकडे त्यांनी ज्या मार्गावर प्रस्थान ठेवले होते त्या मार्गाने वाटचाल करीत असताना त्यांची गांधींची गाठ अटळपणे पडली असती.

त्यांच्या मृत्युने ही वाटचाल थांबली.

शहांविषयी इतकेच लिहून थांबणे अर्धवटपणाचे होईल. त्यांची ओळख झाल्यानंतर लवकरच कधीतरी त्यांच्या घरातलाच एक बनण्याचे सौभाग्य मला लाभले. एका पातळीवर त्यांना शहा म्हणून संबोधत असतानाच, दुसऱ्या पातळीवर भाईजी या घरच्या नावानेच मी त्यांच्याशी कायम बोलतचालत होतो.

या सर्व काळात काही मुद्द्यांवरून आम्ही नियतकालिकांच्या रकान्यांमधून वादही घातले. शिक्षणव्यवस्थेची पुनर्रचना, गोहत्या, मुस्लीम मानस व राजकारण, असे काही विषय ज्यांच्यावरून त्यांच्या भूमिकांवर टीकाटिप्पणी मी केली. वाद

घालत असताना शहांच्या लेखणीची धार बोथट कधीच नसे. घरातल्याच माणसाशी रोखठोक वाद कसा घालावा असा प्रश्न मलाही कधी पडला नाही.

आमच्या वैचारिक भूमिकांमधले अंतर, स्वभावभेद, भिन्न कार्यक्षेत्रे यांमुळे त्यांच्या निकटवर्ती सहकाऱ्यांमध्ये माझा गेली अनेक वर्षे समावेश नव्हता. सहज घरी जाऊन गप्पागोष्टी करण्यास मला आवडले असते. (भाभीच्या सदा हसतमुख, प्रसन्न व समाधानी व्यक्तित्वाचा प्रत्यय आनंददायी असे, हे भरीला.) पण अलीकडच्या काही वर्षांमध्ये तेही जमत नव्हते. जेव्हा केव्हा जाणे घडे तेव्हा आपल्याच घरी परतल्याचा सहजपणा अनुभवाला येत राहिला.

शहांच्यात व माझ्यात वयाच्या दृष्टीने अंतर एका पिढीचे होते. पण एरवी मी त्यांचा मित्र होतो असे म्हणणे चुकीचे होईल. त्यांचा सहकारीही मी नव्हतो. घरातल्या वडील माणसासारखे ते मला होते. आम्हा दोघांच्याही नकळत, सहजपणे हे नाते फार पूर्वीच जुळून आले व अतूट टिकून राहिले. प्रसंगी दोन्ही कान उपटण्याचा अधिकार असलेले मोठे माणूस. असा अधिकार असूनही मनावर दडपण येऊ नये असा घरातला वडीलधारी उमदा, खेळकर व उत्साही मोठा माणूस.

समाज प्रबोधन पत्रिका, जानेवारी-फेब्रुवारी १९८२
(ज्येष्ठ विचारवंत प्रा. अ. भि. शहा यांच्या मृत्यूनंतर लिहिलेला लेख)